

ԱՐՓԵՆԻԿ ԴԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Պարմական գիրությունների թեկնածու

300-ԱՄՅԱ ԳԵՌԱ ՀԱՅԱՔԱՂԱՔԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԻ ՈՒՇԱԳՐԱՎ ԳԻՐ-ԶԱԲՈՍ

Բուխարեստի «Արարատ» հրատարակչությունը 2002 թվականին տպագրել է մի ժողովածու՝ նվիրված Տրանսիլվանիայի Արմենոպոլիս՝ Գեռլա քաղաքի պատմությանը և մշակութային ժառանգությանը: 11-րդ դարում, հայկական պետականության անկումից հետո, Անիից բնակչությունն արտագաղթել է տարբեր ուղղություններով: Հայերի մասսայական արտահոսք Անիից կատարվել է մաև 1239 թ.: Արտագաղթածները հաստատվել են Ղրիմում և 4 դար մնալուց հետո ստիպված են եղել գաղթել Լեհաստան, այդտեղից՝ Մոլդավիա: Մոլդավիայից տեղահանված 3 հազար հայ ընտանիք 1672 թ. բնակություն են հաստատել Տրանսիլվանիայում:

Միխայիլ Ա. Ապաֆիի (1661-1690 թթ.) թագավորության տարիներին շուրջ 15 հազար հայեր բնակություն են հաստատել Բիստրիցա-Նստո, Կեորկեն, Ֆրոմոսասա-2ուք քաղաքներում: Երկրի տնտեսական զարգացման շահերից ելնելով՝ թագավորը հովանավորում էր հայերի տարբեր առևտրական ձեռնարկումները՝ նրանց տալով մեծ արտոնություններ: Ծառ չանցած հայերը Տրանսիլվանիայում տնտեսական կարևոր լծակներ են ձեռք բերում: Բնականաբար, տնտեսապես հզոր հայկական համայնքը ձգտում էր իր ներքին համայնքային իրավունքների մեծացման և միաժամանակ պաշքարում էր ազգային ինքնության պահպանման համար: Այդ իրավունքների ձեռքբերմանը համարժեք՝ երկրի իշխանությունները ստիպեցին հայերին դավանափոխ լինել: Պարտադրված դավանափոխությունը համառ դիմադրության է հանդիպել: Պահանջվել է շուրջ 6 տարի (1686-1690 թթ.), որպեսզի հայազգի կաթոլիկ միսիոներ Օգսենտիուս Վերգարյանը՝ Վերգերեսկուն, Վաստիկան աներկայացնի զեկուցագիր 30 հազար հայերի դավանափոխման մասին: 1690 թ. դավանափոխ եղած հայերը պահպանեցին եկեղեցական արարողությունները հայերենով կատարելու և եպիսկոպոս ընտրելու ու ամուսնացյալ քահանա ունենալու իրավունքները և այլն:

Կաթոլիկ հայերը փոխարենը ստանում էին գերազանցապես հայերով բնակեցված քաղաքներ ստեղծելու իրավունք: Դրանցից առաջինի՝ Արմենուպոլիս-Գեղայի շինարարությունն ավարտվել է 1700 թ., երկրորդինը՝ Տումայրվենինը՝ 1733 թ.:

Հայաշեն Գեղյան ստեղծվել է հատուկ հատակագծով (ճարտ. Ալեքսանյան) նախօրոք 12 հազար ֆլորինով գնված 1 քառ կմ տարածքում (Մարթինոզզի բերդից հարավ): Կառվածն քաղաքին շնորհել է «Արտոնյալ ազատ քաղաք Արմենուպոլիս» տիտղոսը 1786 թվականին, 1786 թ. Իոսիֆ Բ թագավորը՝ «Ազատ թագավորական քաղաք Արմենուպոլիս» անունները: 1867 թվականից մինչև 1918 թվականը հայաքաղաքը կրում էր հունգարական անվանում՝ «Ազատ թագավորական քաղաք Սամոշույովար»: 1918 թ. հայաքաղաքը ստացավ Գեղյա անվանումը:

Ստեղծման օրից քաղաքն ուներ իր ինքնավարությունը՝ «Ժողովրդական հավաք» օրենսդիր մարմնով, վարչական ղեկավար քաղաքապետով և իր երկզվխանի արծիվ զինանշանով: 19-րդ դարի վերջին քաղաքում գործում էր 10 եկեղեցի, 9 դպրոց, մեկ վարժարան և մի լիցեյ: «Նոր հայրենիքում» տրանսիլվանահայերը ստեղծել են մի ուրույն քաղաքային մշակույթ, ավանդույթների մի հետաքրքիր համադրում՝ ազգային և տեղականի:

Սակայն 168 տարի պահանջվեց (1841 թ.), մինչև տրանսիլվանահայերը ճանաչվեցին երկրի լիիրավ քաղաքացիներ: Երկու դարից ավելի Գեղյան ղեկավարում էր տրանսիլվանահայերի ազգային ինքնահաստատման դժվարին գործը: Այժմ այդ ավանդույթները շարունակում է Ռումինիայի Հայոց Միությունը: Այդ Միության ջանքերով և Ռումինիայի կառավարության օժանդակությամբ 2001 թ. տոնվել է Գեղյայի հիմնադրման 300-ամյակը, բացվել «Հայ մշակույթը Գեղյայի մեջ» ցուցահանդեսը և, վերջապես, ցուցահանդեսին մասնակցող գիտնականների ուժերով հրատարակվել «Գեղյայի հայկական մշակույթը և արվեստը» գիրք-ալբոմը, որում ամփոփված են Արմենուպոլսի հիմնադրման, քաղաքաշինությանը, կերպարվեստին, կիրառական արվեստին, արխիվային նյութերին և այլ հարցերին նվիրված ինը հոդվածներ, որոնք ուղեկցվում են համապատասխան լուսանկարներով: Բոլոր հոդվածները գրված են անգլերենով, կից ունեն հայերեն թարգմանությունը և կարդացվում են մեծ հետաքրքրությամբ:

Տրանսիլվանահայերի՝ մասնավորապես Գեղյայի պատմությանը նվիրված առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը (հայերենով) Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, ծնունդով գեղացի, Գ. Գովրիկյանի «Դրանսիլվանիո Հայոց մետրոպոլիս կամ Ակարագիր Կեղյա հայաքաղաքի» աշխատանքն է: Մինչ այդ Լուկաշի Գրիշթովը 1859 թ. հեղինակել էր Տրանսիլվանիայի հայոց պատմությունը: Առանձին հոդվածներով Ռումինահայերի պատմության տարբեր շրջաններին է անդրադարձել նաև Ս. Քոլանջյանը¹:

Այս գիրք-ալբոմը փորձ է՝ հանրագումարի բերելու տրանսիլվանահայերի անցած դժվարին, բայց մեծագույն ձեռքբերումներով հարուստ ուղին: Գեղյայի հիմնադրման պատմությունը, նրա հետ առնչվող վավերագրերի, քաղաքի հատակագծի, Կաշեգործների եղ-

¹ Գովրիկյան Գ. Դրանսիլվանիո հայոց մետրոպոլիս կամ Ակարագիր Կեղյա հայաքաղաքի, Վիեննա, 1886 թ., Ս. Քոլանջյան, Տրանսիլվանիայի հայերի պայքարը ազգային ինքնորոշության պահպանման համար (ԺԷ-Ի դղ.), «Էքզիմադին», 1964, թիվ 12, 1965, թիվ 1-7, 1966, թիվ 2: Գովիկյան նաև օպերային, մասնավորապես ռումինական և հունգարական ուսումնասիրություններ:

բայրության փաստաթղթի, դավանափոխման, հայ Եպիսկոպոսարանի վերահաստատման (1930 թ.) և մերօրյա հայապահպանության հարցերին է մվիրված Նիկոլան Կազդովիչի «Հայաքաղաք Կեդլայի պատմության էջերէն» հոդվածը:

Քլուծի, Գեդլայի, Բիստրիցայի քաղաքապետարանների արխիվներում այսօր պահվում են հայերենով, իտալերենով, ռուսագրերենով և գերմաներենով գրված հազարավոր վավերագրեր: Դրանք տարաբնույթ են և հարուստ տեղեկություններ են պարունակում քաղաքային կյանքի տարբեր ոլորտների մասին և դժբախտաբար քիչ են ուսումնասիրված: Ավելի քիչ կամ գրեթե չեն ուսումնասիրված հայերեն վավերագրերը: Ժողովրդագրական տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Գեդլայի հայ կաթոլիկ համայնքի կնուքի, պասկի և մահվան 1857-1913 թթ. ծխամատյանների հարուստ նյութերը: Քաղաքի հիմնադրման, Կաշեգործների ընկերության, անդամների, կանոնադրության, այլ երկրների հետ նրանց թղթակցություններին, առանձին եկեղեցիների շինարարության, հայտնի ընտանիքների երկվեզյան (լատին-հայերեն) փաստաթղթային ժառանգությանն է անդրադարձել Լ. Շերդանը «Հայերը Քլուծի գամձարանի մեջ» հրապարակմամբ: Այս քաղաքապետարաններում պահվող հայերեն արխիվային փաստաթղթերը կարոտ են լուրջ և համակողմանի ուսումնասիրության:

Ռումինիայում պահվող հայերեն ձեռագրերի, մասնավորապես Գեդլայի հայերեն ձեռագրական ժառանգությանը մենք ծանոթ ենք «Բաները Մատենադարանի» հանդեսում Ս. Քոլանջյանի հրատարակած ձեռագրացուցակից²: Հավաքածուում հետաքրքրություն են ներկայացնում 14-րդ դարում ընդօրինակված ձեռագրերը, որոնցից մեկը գրված է Ղրիմում (թիվ 13), մեկը՝ Կիպրոսում, մյուս երկուսը՝ Տարոնում և Կիլիկիայում: Ահա Ղրիմից բերված այս Ավետարանների և այլ ձեռագրերի փոխառնչությանն է մվիրված պրոֆեսոր Հելմուտ Բուշհաուզենի գիտական խորությամբ աչքի ընկնող հոդվածը: Հայ միջնադարյան մանրանկարչական արվեստի գիտակ գիտնականը մեկ առ մեկ անդրադարձել է ամեն ձեռագրի մանրանկարչի նկարազարդման արվեստին, այդ Ավետարանների վրա նկարչական այս կամ այն դպրոցի, մասնավորապես Ղրիմում ընդօրինակված ձեռագրի վրա մանրանկարչության Բարձր Հայքի, որոշ ձեռագրերի դեպքում, նաև բյուզանդական դպրոցի ազդեցության հարցերին: Հելմուտ և Հայդե Բուշհաուզենները 20 տարուց ավելի զբաղվում են Ղրիմի հայ միջնադարյան մանրանկարչության և բյուզանդական արվեստի փոխազդեցության հարցերով: Այսօր հրատարակության է պատրաստ նրանց և արվեստագիտության դոկտոր Է. Կորխմազյանի՝ Ղրիմի հայ մանրանկարչությանը մվիրված մի հետաքրքիր ուսումնասիրություն:

Բուշհաուզեն ամուսինների հայագիտական գործունեությունը միայն այս համագործակցությամբ չէ, որ իրականացվել է: Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման 1700-ամյակի առիթով հայտնի ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի հեղինակակցությամբ նրանք հրատարակեցին «Էջմիածնի Ավետարան»-ի գումավոր մասնահանությունը, որը ներկայացված է ձեռագրագիտական և արվեստաբանական հետաքրքիր ուսումնասիրությամբ

² Ս. Քոլանջյան, Վամառոյ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գեդլա հայաքաղաքի, «Բաները Մատենադարանի», 1969, թիվ 9:

(գերմաներեն, Գրաց, 2001 թ.)³։ Նրանք իրենց մասնակցությունն են բերել նաև Ս. Էջմիածնի գանձերի՝ Վիեննայում 2002 թ. «Հայաստանի ոսկին» վերնագրված ցուցահանդեսի կազմակերպմանը՝ գրելով նաև ցուցահանդեսի կատալոգի «Հայերը Վիեննայում ու Հոֆբուրգների կայսրությունում» և «Հայ արվեստը» բաժինները։

Գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև «Արմենուպոլիս կամ Գեոլայի Բարոկկո» (Նիկոլայե Սապու) հոդվածը, որը նվիրված է Գեոլա քաղաքի հատակագծին, շինարարական տարբեր շրջանների, մասնավորապես ճարտարապետական ուրույն բարոկկոյով ստեղծված քաղաքային շինությունների ուսումնասիրությանը։ Առանձնապես հետաքրքիր են միահարկ քարաշեն երկու սենյակ, խոհանոցով և եռանկյուն ճակտոն ունեցող տանիքով տիպային ազգային ավանդույթներով կառուցված քաղաքի վաղ շրջանի շինությունները։ Քաղաքաշինության զարգացման հետ, շինարարական այս կամ այն արհեստներում հմտանում են և մասնագիտանում հայկական շատ ընտանիքներ։ Այստեղ մենկ առ մենկ, փաստական նյութի հիման վրա, թվարկված են արդեն անվանահիշված շատ հայերի անուններ, որոնք իրենց ձեռքերով են ստեղծել այժմ մեծ հիացմունք առաջացնող բնակելի շինությունները և հիմնադրել, բարոկկոյի մի մոր ուղղությամբ՝ տեղականի և հայկականի մի հետաքրքիր սինթեզ, որ հայտնի է «Գեոլայի ոճ» անունով։

Ինչպես ցանկացած կաթոլիկ հոգևոր շինություն, Գեոլայի թվով 10 եկեղեցիներն ունեցել են և այժմ էլ ունեն շքեղ հարդարանք, որմնանկարներ և տեղական արվեստով ստեղծված ոչ այնքան բարձր տեխնիկայով արված վրձնանկարներ։ Դրանք ստեղծվել են հիմնականում 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարում։ Այժմ, բացառությամբ Սուրբ Երրորդության տաճարում պահվող «Իշեցումը Խաչից» կտավի, թվով 13 նկարներ պահվում են Գեոլայի Պատմության թանգարանում։ 18-րդ դարի գործերի հեղինակները տեղի նկարիչներ են, որոնց մի մասի ինքնությունը հնարավոր կլինի պարզել միայն քաղաքապետարանի հայերեն լեզվով գրված փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից հետո։ Կտավները հիմնականում ազնվական հայերի դիմանկարներ են, հանդիպում են նաև ազգային եկեղեցական թեմաներով կոմպոզիցիոն նկարներ՝ Տրդատ թագավորն ու Գիրգոր Լուսավորչը և քրիստոնեության հաստատումը, Գիրգոր Լուսավորչի Ելնումն Վիրապից, Մեսրոպ Մաշտոցը և գրերի գյուտը, Հոփսիսիանց կույսերի պատմությունը։

Այս բոլոր գործերը արվեստագիտական հետաքրքիր եզրահանգումներով է ներկայացրել Լ. Դրկոյը «Գեոլայի հայ համայնքի հավաքածուի կտավակալի նկարները» հոդվածում։ Վերջում տրվել է այդ նկարների համառոտ գիտական ցուցակը։ Դրանք առաջին անգամ իրենց լուսանկարների հետ ներկայացվում են ընթերցողի ուշադրությանը։

Գեոլայի պատմության թանգարանում է պահվում նաև հայկական գործվածքների և ձեռագործ աշխատանքների հավաքածուն, որոնց մեջ առանձնանում են եկեղեցական գործածության իրերը։ Այդ իրերի, գործվածքների, նրանց վրայի ճախշերի, զարդամոտիվների և ասեղնագործության տեխնիկայի ուսումնասիրությանն են վերաբերում գիրք-ալբոմում գումարվող լուսանկարներով ուղեկցվող Աննա Մարիա Սեկոնի «Մանածագործական արվեստի մուշները Գեոլայի Պատմության թանգարանի մեջ» հաղորդումը։

³ Codex Etschmiadzin, kommentar, Graz, Austria, 2001.

Լուսանկարներում պարզորոշ նկատելի են, որ փորտուարների, շապիկների, խույրների, վակասների և եկեղեցական հանդերձների մաս կազմող այլ զգեստամասերում առկա են Ընդհանրական Եկեղեցու վաղ շրջանի հանդերձանքի ավանդույթները: Թեպետ հայտնի է, որ քաղաքի հայ բնակչության հանդերձանքը շատ ավելի եվրոպական է եղել, քան ազգային, ցանկալի կլիներ մաս որպես հայ բնակչության միստ ու կացի անբաժանելի մաս հատուկ ուսումնասիրել մաս թանգարանի ֆոնդերում պահվող հանդերձանքի այդ մոուշ-ները և:

19-րդ դարի հումգարական նկարչական արվեստի հայտնի գործիչներից մեկի՝ Օեմոն Հոլոշիի հայրենի քաղաքում իր կյանքի վերջին հինգ տարիների (1896-1901 թթ.) նկարչական գործունեության և վրձնած կտավների ուսումնասիրության և վերաբերվում Մարտին Ենեոյի «Մարմուրեշյան բարձունքները բազմության մեջեն» հրապարակումը: Մյունխենում իր նկարչական արվեստը կատարելագործած այս ինքնատիպ արվեստագետի երականերում հայկական արյուն է հոսել: Ծնողները Գեղայից հումգարական հեղափոխության ժամանակ տեղափոխվել են Հումգարիա, ուր և 1857 թ. Սիկեթու Մարմացիել քաղաքում ծնվել է Օիմոնը: Մյունխենում երկար տարիներ աշխատած վարպետը կյանքի վերջում հաստատվում է ծննդավայրում և ստեղծում գեղարվեստի բարձրարժեք գործեր:

Ինչպես ցանկացած ուսումնասիրություն կամ գիրք, այնպես էլ «Գեղայի հայկական մշակույթը և արվեստը» հոդվածների ժողովածուն գերծ չէ թերություններից: Ամենից առաջ դա հոդվածների հայերեն թարգմանության և վերաբերում, որն իր հերթին պատճառ է դառնում իմաստային սխալների: Ահա դրանցից մի քանիսը. «Եւ հայերու արտագաղթը դեպի Միջին Ասիայի կլիկիա երկրամասը» (էջ 29): Միջին Ասիա, Մերձավոր Արևելքի փոխարեն, և կամ՝ «1375 թ. արաբական (իմա՝ մամլուկների) արշավանքների հետևանքով, այստեղ ևս հայերը կորցրեցին պետականությունը, որը տևեց շուրջ 544 տարի» (էջ 30): Այնուհետև «Հայ Եկեղեցին ստեղծեց իր սեփական դիրքորոշումը այդ հարցի կապակցությամբ, ըստ որո՞ւ Հիսուս եղած է «միակ երկրնությունը» և այս բնույթի մամուլի-մակ վրիպակներ: Բացի այդ, թեև նյութերին ուղեկցող լուսանկարները խիստ շահեկան են և օգտակար նյութի ներկայացման առումով, սակայն տպագրական բավարար որակով չեն հրատարակվել:

Այս ամենը սակայն չի մսեմացնում ժողովածուի արժեքը և այն պետք է համարել հաջող փորձ տրանսիլվանահայերի երեքհարյուրամյա պատմության մի հատվածի՝ 17-19-րդ դարերի պատմության ամբողջական համագումարը: Այն խտացված ներկայացնում է մի քաղաքի՝ Գեղա հայաքաղաքի երբեմնի ինքնավարությունը, աշխույժ, տնտեսական, հոգևոր, մշակութային վերելքը, այն իրողություն է, և ոչ հուշ հայկական ինքնություն ունեցող կյանքի: